

Т.В. Пуцєва

АНАЛІЗ МОТИВАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ З ПОЗИЦІЇ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

В статті розглядається принцип системності в психологічних дослідженнях. Проаналізовано ряд проблем мотивації в руслі системно-синергетичного підходу. Окреслюються особливості поняття мотивація та її місце в структурі особистості.

Ключові слова: *системний підхід, мотивація, розвиток, синергетика.*

Актуальність дослідження. Системне дослідження в сучасній психологічній науці є невід'ємний елементом цілісного розуміння психіки. Без принципу системності сьогодні неможливо досліджувати будь-які ланки в психології. Системність – це є динамічна єдність диференціальних елементів, тобто, вона аналізується в термінах елементів і структури, частини й цілого, організації та координації. Специфіка системного пізнання полягає у можливості опису і пояснення цілісних утворень дійсності. Психіка людини представляє собою єдність різноманітних властивостей, які функціонують спільно і це дозволяє живій істоті гнучко орієнтуватися в навколишньому світі та взаємодіяти з іншими особами.

Ряд питань, які і досі залишаються не вирішеними, мають для психології принципове значення. Чи можна уявити психічне явище як систему? У якій формі виступають тут компоненти, структура, системоутворюючі чинники, рівні організації? Які властивості мають психологічні системи та як вони пов'язані між собою? Ці та аналогічні питання або залишаються риторичними, або отримують абстрактне рішення. Тому системний принцип в психологічній науці та в психології мотивації зокрема, потребує пильного вивчення, і є актуальним та своєчасним. Розглядаючи мотивацію з позиції системного підходу, слід вивчати не лише ізольовані, уособлені одні від одного види мотивів, а і їх складні комплекси, інтегративні утворення.

Мега статті – розглянути різні підходи до проблеми мотивації на основі комплексного, системного підходу.

Терміном "системний підхід" позначається група методів, за допомогою яких реальний об'єкт описується як сукупність взаємодіючих компонентів. Ці методи розвиваються в рамках окремих наукових дисциплін, міждисциплінарних синтезів і загальнонаукових концепцій. Необхідність системного підходу обумовлена укрупненням і ускладненням систем, що вивчаються, потребами в управлінні системами та інтеграції знань. Системний підхід застосовується до множин об'єктів, до окремих об'єктів і компонентів об'єктів. Існує кілька різновидів системного підходу: комплексний, структурний, цілісний. Комплексний підхід припускає наявність сукупності компонентів об'єкта або методів дослідження, що застосовуються. При цьому не беруться до уваги ні відносини між компонентами, ні повнота їх складу, ні відносини компонентів з цілим. Структурний підхід передбачає вивчення

складу підсистем і структур об'єкта. При такому підході ще немає співвіднесення підсистем (частин) та системи (цілого). Декомпозиція систем на підсистеми проводиться не єдиним чином. При цілісному підході вивчаються відносини не тільки між частинами об'єктів, а й між частинами і цілим. Методологічні підстави застосування системного підходу в психології розроблені в працях Ананьєва Б.Г., Кузьміна В. П., Ломова Б.Ф. Системні опису є засобом вирішення багатьох теоретичних і прикладних завдань, що постають сьогодні перед психологами. У теоретичному плані - це інтеграція та систематизація психологічних знань, виявлення інваріантів психологічних знань, зменшення суб'єктивізму в інтерпретації психічних явищ. Системний підхід дозволяє виявляти прогалини в знаннях по даному об'єкту, виявляти їх неповноту. Прикладні задачі, які вирішуються за допомогою системного підходу – це завдання психодіагностики, проектування та управління автоматизованими системами, підвищення ефективності процесу навчання, вдосконалення психологічного освіти. Системні методи дозволяють представити навчальну інформацію в адекватному для сприйняття і запам'ятовування вигляді. Системний підхід не самоціль: у кожному конкретному разі його застосування повинно давати реальний, цілком відчутний ефект. У процесі аналізу визначаються склад і структура системи, її функції, інтегральні характеристики, системоутворюючі чинники. У процесі синтезу будується модель реальної системи, визначаються її рівні: біологічний, фізіологічний, психологічний, соціологічний. Інтегралом цих рівнів є людина. Згідно з П.К. Анохіним пошук і формування системоутворюючих чинників є обов'язковим положенням системного підходу. Цим чинником найчастіше виділяється мета, структура управління, основна регулятивна функція. Як зазначав В. Д. Шадриков системоутворюючим чинником є вектор мотив-мета, який спрямовує діяльність, здійснює регулюючу функцію, визначає особистісний сенс життя для людини [12].

Багатоаспектні мотиваційні проблеми відносяться до найважливіших в психології як в теоретичному, так і в прикладному плані. Як і все в людській психіці, мотивація не може існувати ізольовано. Якщо розпочати розгляд проблеми з психологічної структури діяльності суб'єкта то положення в ній мотиву сприймається, з одного боку, як спонування, а з другого, як відображення в свідомості людини об'єктивних рушійних сил поведінки. Розглядаючи особистість як суб'єкт діяльності, треба, перш за все, досліджувати те, як особистість створює предметну дійсність, в тому числі й саму себе, як вона ставиться до свого досвіду, до своїх потенційних мотивів, до свого характеру, здібностей і до продуктів своєї діяльності. Отже, особистість слід розглядати як сукупність смислових ставлень людини до світу, які набуваються в процесі життя і які забезпечують орієнтування в ньому. Особистість є вищою інтегруючою інстанцією, що керує психічними процесами. Вона характеризується активністю і, за словами О. В. Шорохової, “виступає не як детектор зовнішніх впливів, а як сила, що виконує активну роль у перетворенні зовнішнього світу” [13]. Таку активну сутність особистості

надають саме її мотиви. Вони охоплюють собою усі структурні утворення особистості, особливо її спрямованість, характер, емоції, здібності, діяльність і психічні процеси. “Мотив відображає стан цілісної структури особистості, він враховує “інтереси” усіх систем і є регулятором самих збудників” [4]. Мотив часто визначається як те, чим свідомо спрямовується діяльність людини для задоволення своїх потреб. Отже, в основі всіх збудників поведінки лежать потреби. Однак, одні збудники пов’язані безпосередньо з потребами, а інші спонукають людину до діяльності опосередковано через свідомість (утворення наміру, постановка цілей, прийняття рішень). Мотив діяльності виконує різні функції. Це відбувається в ході розвитку людської діяльності і пов’язано з її полімотивованим характером. Діяльність людини відповідає водночас двом або кільком мотивам. Одні мотиви виконують функцію спонукання (мотиви-стимули). Інші – оцінюють діяльність та надають їй особистісного смислу (смыслеутворюючі мотиви). Мотив існує в певній ієрархічній структурі, яка визначається розподілом функцій між мотивом однієї і тієї ж діяльності. Такі ієрархічні відношення мотиву не тільки характеризують мотиваційну сферу особистості, але й виступають її центром. У цій ієрархічній структурі мотиви, що виконують функцію смыслеутворення, завжди знаходяться на більш високому рівні, вони являють собою провідний мотив особистості. Для того, щоб розібратися в специфіці людської поведінки, необхідно розглянути відношення між власне діяльністю і діями, що реалізують та відповідають свідомій меті. Вказані відношення між діяльністю і дією, між мотивами і метою знаходять своє вираження в психіці людини і відтворюються у внутрішній будові її свідомості. За словами О.М. Леонтьєва, зміна мотиву змінює не значення мети та дії, а їхній сенс для людини. Це означає, що найбільш важливі колізії особистості розгортаються в площині відношень між мотивами, а не обмежуються окремо взятою діяльністю [3]. В розумінні С.Д. Смирнова, мотив “у дійсності це сплав різноманітних мотивів різного ієрархічного рівня, – і тому мотив діючий є таким же індивідуальним і неповторним, як сама діяльність. У зв’язку з цим вважається більш справедливим говорити не про полімотивований характер будь-якої діяльності, а про складний. Ієрархічно організований мотив, що народив дану діяльність і водночас народився в ній” [6]. Ієрархічні зв’язки діяльності, а точніше, ієрархія їх мотивів ніяким чином не задається особистістю як певним позадіяльним чи наддіяльним утворенням, “розвиток і розширення кола діяльностей приводить до зв’язування їх в вузли, а звідси і до утворення нового рівня свідомості - свідомості особистості” [6]. Таким чином, з одного боку, особистість характеризується ієрархічними відношеннями діяльностей, а з іншого, вона є продуктом відображення свідомістю зв’язку діяльностей.

Особливою рисою системного аналізу є її динамічність. Система може розвиватися в часі, змінюватись її компоненти і зв’язки між ними. Психологічні системи можуть мати специфічні особливості, такі як самоорганізація, цілеспрямованість, вони можуть змінювати свою структуру зі збереженням основної функції. Постнекласичний етап розвитку науки характеризується вивченням складних динамічних людиномірних систем. Тут ми спостерігаємо

нові якості системи, що носять синергетичний характер. Вступають в силу синергетичні принципи, тобто принципи самоорганізації. Все більше українських вчених застосовують в своїх дослідженнях саме цей принцип. Так доктор філософських наук В. Г. Кремень зазначає: „Звернення до синергетики означає не «арифметичне» приєднання її до існуючого в людині знання про те, як протистояти тим чи іншим негараздам. Роль синергетичного підходу полягає у ствердженні людиною себе як особистості, в її внутрішньому зростанні, самоорганізації. Що можливо при умові демократичної системи соціального управління, яка є джерелом креативності” [1].

Вчені вказують на те, що сучасну психологію, на методологічному рівні, необхідно перебудувати за постнекласичним принципом. Вітчизняні вчені вбачають в синергетиці значний потенціал і пропонують досліджувати психосинергетику, як нову парадигму психологічної науки [9]. В. Ключко психосинергетику відносить до постнекласичної науки. На його думку, синергетика потребує подальшого розвитку за рахунок використання вихідних ідей до самих складних систем. При цьому, неможливий прямий перенос ні однієї ідеї з синергетики до психології, необхідна їх трансформація та розвиток [2].

У психологічній літературі система факторів і рушійних сил, що детермінують поведінку людини й спонукають її до здійснення певних дій, позначається саме поняттям мотивація. Це психологічне утворення є найбільш ймовірною сферою, де можуть розвиватися ідеї й принципи синергетики. Адже саме тут можливе подолання проблем «хаосу на мікрорівні», соціальної та психологічної рефлексії, нестійкості системи через неврівноважені стани, перехід на нові рівні розвитку в точках біфуркації. Система, яка підвладна принципам самоорганізації, її специфічним характеристикам якраз і є система мотиваційних процесів. Ця система є відкритою, складною, дисипативною та нелінійною. Розвиток такої системи є дуже непередбачуваний, навіть малі впливи можуть спричинити рух як в один так і в інший бік. У зв'язку з тим, що мотивація має складну структуру, вона вивчається у рамках різних наук, таких як фізіологія, загальна психологія, соціальна антропологія, етика. У той же час, в роботах представників психосинергетичного підходу проблема мотивації розглядається неактивно. Системно-синергетичний підхід вивчає не тільки те, як система підтримує стабільність, а й те як система змінюється та розвивається. Це є напрямом в методології наукового пізнання, в основі якої лежить розуміння об'єктів як систем. Специфіка цього підходу зумовлюється тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і забезпечення його механізмів, на виявлення багатоманітних типів зв'язку складного об'єкту і зведення їх в єдину теоретичну картину.

За останній період синергетика придбала значення рушійного початку в наукових колах багатьох галузей, зокрема в психологічних дослідженнях. Вагомий внесок в розвиток системно-синергетичних ідей в дослідженнях загальної психології зробив видатний український вчений М.-Л.А. Чапа. В своїх працях він ґрунтовно аналізує можливості застосування синергетичного підходу в психології [8, 9, 10, 11]. Зокрема, багато уваги він приділяє

неврівноваженим психічним станам до яких відносяться емоційні та мотиваційні процеси. “Ідеї синергетики вже проникли в сучасні психологічні дослідження, наприклад, в ході вивчення взаємодії невірноважених, хаотичних станів із психічними процесами і психічними властивостями було показано, що хаотичні стани обумовлюють широкий діапазон проявів психічних процесів, спрямовуючи динаміку останніх в бік стабілізації й високої продуктивності діяльності – або ж знижуючи характеристики та зменшуючи продуктивність. Хаотичні стани основних модальностей мають близький рівень фізіологічної реактивності, відрізняючись, в основному, особливостями проявів і дисперсією показників психічних процесів” [8].

В наших дослідженнях був реалізований загальносистемний критерій диференціації рівнів. Він дозволяє цілісно і багатопланово досліджувати мотиваційну сферу як в учбовій діяльності, так і в будь-якій іншій. Було доведено, що мотиваційна сфера є дуже специфічне системне утворення. Це треба трактувати так: багато особистісних утворень мають динамічний потенціал і тому можуть виступати як функція мотиву. Тобто деякі особистісні якості одночасно належать і до особистості і до мотиваційної сфери. Отже, мотиваційну сферу треба розглядати, як структуру, до складу якої входять утворення локалізовані на різних рівнях особистісної організації. Мотиваційні явища, неодноразово повторюючись, з часом стають рисами особистості людини. До таких рис передусім можна віднести мотив досягнення успіхів і мотив уникнення невдачі, а також локус контролю, самооцінку, рівень домагань. Розглянемо більш детально ці мотиваційні риси:

- Мотив досягнення успіху - це прагнення людини домагатися успіхів у різних видах діяльності і спілкування.

- Мотив уникнення невдачі – відносно стійке прагнення людини уникати невдач у життєвих ситуаціях, пов'язаних з оцінкою іншими людьми результатів його діяльності та спілкування.

- Локус контролю – характеристика локалізації причин, виходячи з яких людина пояснює свою поведінку і відповідальність, або перекладає цю відповідальність на інших людей. Інтернальний (внутрішній) локус контролю – пошук причин поведінки та відповідальності в самій людині, у собі; екстернальний (зовнішній) локус контролю – локалізація таких причин і відповідальності поза людиною.

- Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей, достоїнств і недоліків, свого місця серед інших людей.

- Рівень домагань – бажаний рівень самооцінки особистості.

Особистість характеризують і такі мотиваційні особистісні риси як потреба у спілкуванні (афіліація), мотив влади, мотив надання допомоги людям (альтруїзм) і агресивність. Це – мотиви, що мають велике соціальне значення, так як вони визначають ставлення особистості до людей – прагнення людини бути в товаристві інших людей, налагодити з ними емоційно-позитивні взаємини. Антиподом мотивацію афіліації виступає мотив нехтування, який з'являється в боязні бути відкинутим, не прийнятим людьми. Мотив влади – прагнення людини мати владу над іншими людьми, панувати управляти і

розпоряджатися ними. Альтруїзм – прагнення людини безкорисливо надавати допомогу людям. Антиподом є егоїзм, як прагнення задовольняти самокорисливі особисті потреби і інтереси. Агресивність – прагнення людини завдати фізичної моральної або майнової шкоди іншим людям, заподіяти їм неприємність. Поряд з тенденцією агресивності у людини є і тенденція її гальмування, мотив гальмування агресивних дій, пов'язаний з оцінкою власних дій як небажаних і неприємних, що викликають докори совісті. У значній частині випадків агресія виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію – психічний стан людини, що викликається об'єктивно або суб'єктивно непереборними труднощами, які виникають на шляху до мети або до вирішення завдання, це, так би мовити, переживання невдачі. Мотив сприймається, з одного боку, як спонукання, а з другого, як відображення в свідомості людини об'єктивних рушійних сил поведінки. Судячи з вищесказаного, ми бачимо, що мотивація складне психологічне утворення, що не може існувати без діяльності людини. Людина весь час перебуває у розвитку, безперервно змінюється її стан, настрої, бажання. Внутрішні рушії, такі як активність, мотиви є тими силами, що надають особистості ті вектори розвитку, що роблять її індивідуальністю, самостійною одиницею, стимулятором нових ідей і цілей. При ближчому розгляді виявляються нові психологічні чинники, що ускладнюють і роблять не до кінця ясним механізм процесу мотивації: неочевидність мотивів, мінливість та динамічність мотивацій, розбіжність та унікальність мотиваційного поля в кожній окремо взятій людині, нестабільність та неврівноваженість цього процесу. Щоб прояснити ці питання, треба звернутися знову ж таки до синергетичних принципів та діяльності. Саме через діяльність можна збагнути глибину і сутність цього психологічного утворення. Фундаментальна характеристика діяльності – це цілепокладання, тобто свідома постановка та реалізація певної мети. Тільки конкретна мета, що людина ставить перед собою, і поєднує в єдине ціле складну структуру регуляторних процесів поведінки особистості. Без такої мети немає й організованої, строго направленої поведінки. Процеси індивідуальної ініціації й реалізації дій, спрямованих на конкретну мету, обумовлюють те, що людина здійснює даний вчинок, а не інший. В цьому і проявляється її мотивація. Вивчення мотиваційних процесів є, по суті справи, вивчення особистості в її дії. Можна сказати, що й ціль діяльності, і програма конкретних дій, або те, до чого повинна вести реалізація програми, є елементами, з яких складається зміст мотиву. Тобто, роль мотиву полягає у визначенні мети діяльності й призначенні для її досягнення програми, що створює основу ухвалення рішення про дію. Таким чином, мова йде про дії спрямовані на досягнення заздалегідь запрограмованого результату. Подібна програма може мати як строго вивірений алгоритм, так і може бути позначена лише загалом, конкретизуючись по ходу реалізації. В своїй статті Е.Е. Соколова визначає мотив як «вербалізацію мети й програми, що дає можливість даній особі розпочати певну діяльність» [7]. Чинники, що спонукують до дії, це деякі стани напруги, що пов'язані з потребами людини.

«Мотив – це відбита потреба, відображення у свідомості відносин суб'єкта зі світом, що вимагають активності у формі діяльності» [5]. При такому діяльнісному підході змінюється оцінка ролі потреби в мотиваційній поведінці людини. Вона стає одним з тих станів, які життєво важливі для збереження існування й розвитку суб'єкта. Потреба характеризує об'єктивні умови існування живого організму, стан нестатку, у якому фіксується неузгодженість між наявними та необхідними умовами. Потреба, на нашу думку, є позитивна характеристика індивіда, що відображає присутність певної форми взаємодії зі світом, конкретної форми активності. У повноті й розмаїтті таких проявів полягає ознака внутрішнього багатства людини. Діалектична єдність потреб і діяльності полягає в наступному: потреби носять активний характер і служать людині спонуканням до діяльності, яка спрямована на задоволення цих потреб. З іншого боку, сама ця діяльність виступає найважливішим чинником формування потреб. Чим вона ширша, тим різноманітніші потреби людини й тим повніше вони задовольняються. Відповідно до уявлень системного підходу, існує загальна закономірність, за якою варіативність елементів системи й сполучень між ними виступає основою для прогресивного розвитку системи в цілому. Виходячи із цього, можна говорити про те, що велика різноманітність індивідуальних потреб, потреб мікро- і макросоціальних спільнот не перешкоджає а сприяє розвитку соціуму та людини зокрема.

Висновки. Із здійсненого аналізу видно, що накопичено великий матеріал з мотиваційної проблематики. Але він носить дуже розрізнений характер, переважають кількісні дослідження над якісними. Психологія мотивації, як зазначив С.Л. Рубінштейн, є галузь загальної психології, що вивчає детермінацію конкретних поведінкових актів і їх послідовностей, опосередкованих психічними процесами [5]. Тобто, як зазначалося в нашій статті, психологія мотивації вивчає причини і регулятори поведінки, а також психологія мотивації забезпечує спрямованість діяльності відповідно до її мотиву. Як показують опрацьовані матеріали, мотивацію можна і потрібно вивчати з позиції системно-синергетичного підходу, оскільки мотивація особистості являє собою відкриту, динамічну, ієрархічно побудовану систему і може продуктивно досліджуватися в рамках цієї нової парадигми.

Література

1. Кремень В.Г. Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення // Педагогіка і психологія, Вісник НАПН України. – №2 (75). – 2012.
2. Ключко В.Е. Человек как психологическая система / В.Е.Ключко// Сибирский психологический журнал. – Томск, 1996. – Вып.2. – С. 10.
3. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции /А.Н.Леонтьев// Психология эмоций[Тексты] /Под ред. В. К. Виллонаса, Ю. Б. Гипенрейтер. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1984. – С. 168.
4. Леонтьев В.Г., Банков С.А. Мотив как интегральный побудитель и регулятор деятельности. – В кн.: Мотивация учебной деятельности. – Новосибирск, 1983. – С. 40–48.

5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком. – 1998. – 688 с.
6. Смирнов С.Д. Психологическая теория деятельности и концепция Н.А. Бернштейна. – Вестник МГУ, серия №14 “Поихология”. – 1978. – №2. –С. 14–25.
7. Соколова Е.Е. К определению понятия "психическая деятельность": теоретический анализ дискуссий между А.Н. Леонтьевым и П.Я.Гальпериным/ Е.Е.Соколова // Вестник Московского университета. –1998. – № 4: Сер. 14. Психология. – С. 3–13
8. Чапа М.-Л.А. Погляд на психологію через «синергетичну оптику» // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. IX, част. 4. – К., 2010 – С. 459.
9. Чапа М.-Л.А. Историчні та гносеологічні передумови народження психосинергетичної парадигми // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. VIII, вип. 6. – К., 2006. – С. 332–341.
10. Чапа М.-Л.А. Модифікація класичних психологічних методи, або як знаходити точки біфуркації? // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. IX, част. 6. – К., 2007. – С. 419–428.
11. Чапа М.-Л.А. Психосинергетичний аналіз сутнісних рівнів розвитку в онтогенезі// Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. X, част. 4. – К., 2008. – С. 636–644.
12. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности /В.Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 185 с.
13. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности. - В кн.: Теоретические проблемы психологии личности. – М.: 1974. – С. 3.

В статье рассматривается принцип системности в психологических исследованиях. Проанализировано ряд проблем мотивации в русле системно-синергетического подхода. Исследованы особенности понятия мотивация и её место в структуре личности.

Ключевые слова: *системный подход, мотивация, развитие, синергетика.*

The article describes the system principle in psychological researches. Some problems of motivation in the mainstream of a system-synergetics approach are analyzed. Peculiarities of the concept of motivation and it place in the structure of personality are outlined.

Key words: *systematic approach, motivation, development, synergetics.*